

Ана БАТАС
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

АКЦЕНАТСКЕ ПАРАДИГМЕ И АЛТЕРНАЦИЈЕ У ГЛАГОЛСКИМ ПАРАДИГМАМА У НАСТАВИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА КАО СТРАНОГ*

1. Увод

Фонолошке јединице се традиционално деле на две класе: сегментне (инхерентне) и супрасегментне (прозодијске). У супрасегментне спадају оне фонетске особине које се протежу преко више сегмената у исказу (Кристал 1999: *s. v.* SUPRASEGMENTI). Када се јединице сегментног нивоа међусобно замењују на границама морфема, такви процеси називају се морфофонолошким алтернацијама. Када се јединице супрасегментног нивоа међусобно замењују у морфолошким парадигмама или приликом творбених просеца, такво смењивање називамо акцентским алтернацијама (Николић 1961–1962). Под акцентском парадигмом подразумевамо „одређени скуп акцентских комбинација (а често и једна комбинација) које садржи морфолошка парадигма једне ријечи или групе ријечи” (Дешић 1976: 690). Уместо термина „комбинација”, који користи М. Дешић (1976), употребљавамо у овом раду термин „алтернација”, који користи Б. Николић (1961–1962).

Што се пак тиче наставе акцената у српском као матерњем и као страном, сматрамо да није потребно нагласити да се приступи морају веома разликовати. За говорника који у својој дијалекатској бази има четвороакцентски систем важно је само да овлада вештином препознавања

* Овај рад представља незнатно измењену верзију рада „Акцентске парадигме и алтернације у настави српског језика као страног”, [у:] В. Крајишник (ур.) *Српски као страни у теорији и пракси IV*, Београд: Филолошки факултет, 2020, 89–102.

акценатских опозиција. Настава акцената у српском као страном мора пак бити заснована на системском приступу. Сматрамо да једини начин да говорници којима српски језик није матерњи науче акценте јесте да од најнижих нивоа савладавају акценатске појаве кроз детаљно осмишљен систем. Ова идеја можда јесте нова кад је у питању настава српског језика као страног, али није нипошто нова кад је реч о изучавању акцентских система других језика, па тако, на пример, за руски језик, поред традиционалних приручника у којима су изложене акценатске парадигме у оквиру конкретних врста речи, као и у вези са творбеним формантима (Федјанина 1982), постоје и приручници који су намењени учењу акцента у руском језику као страном (Шутова 2013).

Циљ овог рада јесте да представи поједностављену варијанту глаголских акценатских парадигми, за коју сматрамо да би била адекватна за наставу српског језика као страног. Овај рад се једним делом наставља на истраживање акцента императива глагола (Батас 2017). Тада смо као корпус користили хиљаду најфреквентнијих глагола из *Корпуса савременог српског језика* (КССЈ). Поред тог корпуса, у раду смо као помоћне изворе користили један део грађе *Обратног речника* (ОР) и друге акценатске приручнике (Стевановић 1991). Акценатски дублети су проверавани у *Речнику српскога језика* (РСЈ), а повремено и у осталим акцентованим речницима.

Иако није користио сам термин „акценатска парадигма”, Ђ. Даничић се први бавио акцентом глагола на систематичан начин. Поделио је најпре глаголе према морфолошким врстама, јер је сматрао да акценат зависи већ од самог облика речи (Даничић 1925: 89), а затим је у оквиру сваке врсте груписао глаголе који имају исте или сличне акценатске особине. Слично се акцентима глагола бави и М. Стевановић (1989, 1991), који полази од Даничићевих облика, а додаје и нове, који су се у међувремену појавили или територијално раширили.

Б. Николић излаже акценатске алтернације тако што прво представља акценатски тип, а у оквиру тог акценатског типа наводи случајеве који припадају различитим врстама речи, па су се, на пример, заједно у оквиру алтернације *краткоузлазног акцента* са *краткосилазним* нашле именица *сӯза* : *сӯзе* и глагол *но̀сити* : *но̀сім* (Николић 1961–1962). М. Дешић на сличан начин настоји да представи акценатске парадигме. Тежи да речи групише у акценатске парадигме на основу броја акценатских алтернација у парадигми без обзира на њихову морфолошку врсту (Дешић 1976). За њега су једночлане парадигме оне чији је акценат непроменљив, двочлане – оне које имају две алтернације (а у оквиру њих у А-класу спадају оне које двочланост постижу у једном слогу, док у Б-класу спадају оне које обухватају више од једног слога), трочлане – оне са три алтернације итд.

Наш приступ настоји да повеже акценатске парадигме (Дешић 1976) са акценатским алтернацијама (Николић 1961–1962), а доноси и нешто

ново. Пошто је циљ дати најједноставнију варијанту акценатских парадигми, класификацију заснивамо на акценатским алтернацијама у следећим облицима речи:

- инфинитив
- радни глаголски придев
- једнина презента
- множина презента
- императив.

Изабрали смо ове просте облике зато што се помоћу њих граде најчешћи сложени глаголски облици, а изоставили смо акценат аориста и трпног придева, који – иако могу бити занимљиви за наставу српског језика као страног – показују велика колебања у акценатском погледу. Изоставили смо и акценат имперфекта, којег сматрамо сувишним у настави српског као страног.

Пошто смо узели у обзир пет глаголских облика, свака парадигма има пет слова која редом обележавају да ли су акценти облика истоветни¹ акценту инфинитива или се јављају акценатске алтернације. У парадигми ААААА сви акценти су истоветни акценту инфинитива, док се, на пример, у парадигми ААААБ од осталих облика акценатски издваја императив. У парадигми ААББА поклапају се акценат инфинитива, радног глаголског придева и императива, док се од њих разликују (а међусобно се поклапају) акценат 1. лица једнине и 3. лица множине презента.

2. Акцентске парадигме

2.1. Парадигма ААААА

Инфинитив	Р. гл. придев	1. л. јд. презента	3. л. мн. презента	Императив
<i>пáмтити</i>	<i>пáмтио</i>	<i>пáмтѝм</i>	<i>пáмтѣ</i>	<i>пáмти</i>
<i>звѝждати</i>	<i>звѝждао</i>	<i>звѝждѝм</i>	<i>звѝждѣ</i>	<i>звѝжди</i>
<i>дѝзати</i>	<i>дѝзао</i>	<i>дѝжѣм</i>	<i>дѝжѹ</i>	<i>дѝжи</i>
<i>жѣлети</i>	<i>жѣлео</i>	<i>жѣлѝм</i>	<i>жѣлѣ</i>	<i>жѣли</i>

Табела 1.

¹ Под истоветним акцентима подразумевамо оне акценте који имају исти квалитет, квантитет и место акцента гледано од почетка речи.

Примера са дугосилазним акцентом има мало у нашем корпусу, а и они почињу прилазити другим акценатским типовима (в. Батас 2017). Као пример глагола који имају исти акценат као глагол *пáмтити* наводимо следећа три глагола: *сáнкати се*, *прáзниковати* и *прáзновати*, који има и дублетну варијанту са краткосилазним акцентом (*прáзновати* = *прáзновати*). За разлику од примера са дугосилазним акцентом, примера са дугоузлазним² има знатно више, а као пример наводимо следеће: *лiчити*, *дáвати*³, *ћутати*, *рáзликовати*, *звéчати*, *звúчати*.

Највећи број глагола који у инфинитиву имају краткосилазни акценат немају акценатских алтернација у другим облицима. Такви су глаголи: *вёрвати*, *пёвати*, *брíнути*, *плáкати*, *брíсати* и *плíвати*⁴.

Глаголи као што су *лáјати*, *вёјати*, *грёјати*, *сёјати* имају краткосилазни акценат у свим облицима осим у императиву, где имају дугосилазни (*лáј*, *вёј*, *грёј*, *сёј*)⁵.

За потребе овог рада спојили смо све глаголе са краткоузлазним акцентом код којих нема акценатских алтернација, без обзира на то где се акценат налази (слично и у Батас 2017). Од примера ћемо издвојити: *утицати*, *пòдизати*, *нèстати*, *òсетити*, *дòхватити*, *úвидети*, *пòверовати*, *трáнскрибовати*, али и *робíјати*, *зобòравити*, *резёрвисати*, *ртикúлисати*, *специјáлизовати*, *денационáлизовати* итд.

² Међу испитиваним глаголима, већина глагола овог типа има везано место акцента: у инфинитиву се налази на антепенултима (*заћутати*, *заличити*), а у презенту на пенултима (*заћутíм*, *заличíм*). Неки од њих имају акценат на слогу знатно удаљенијем од краја, као што је глагол „рáзликовати”.

³ Глагол „дáвати” има стандардни облик императива „дáји”, али и супстандардну варијанту, која се гради од инфинитивне основе „дáвај” (ретко са постакценатском дужином, будући да се она позиционо губи у шумадијско-војвођанским дијалектима после дугосилазног акцента) (Николић: 1969).

⁴ Међу глаголима који имају краткосилазни акценат у инфинитиву налази се неколико глагола чији се акценат у осталим облицима разликује. Најфреквентнији међу њима је глагол *звáти*, који у презенту и императиву има краткоузлазни акценат (*звём*, *звёу*, *зови*), а у инфинитиву и мушком роду једине радног глаголског придева краткосилазни (*звáти*, *звáо*, али *звáла*). Још један глагол са краткосилазним акцентом у инфинитиву из нашег корпуса има другачије акценте у другим облицима. Глагол *крáсти* у презенту и императиву има дугоузлазни акценат (*крáдём*, *крáдú*, *крáди*), а у инфинитиву и радном глаголском придеву краткосилазни (*крáсти*, *крáо*).

⁵ Универзално је правило за грађење облика императива да вокал пред наставком *-ј* мора бити дуг. Када је вокал у једином слогу (једносложна основа императива завршава се наставком *-ј*), акценат мора бити дугосилазни. Пошто су облици једносложног императива са наставком *-ј* фонолошки предвидиви, сврставамо и те глаголе у ову акценатску парадигму.

2.2. Парадигма ААААБ

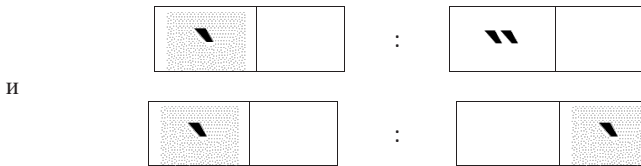
Инфинитив	Р. гл. придев	1. л. јд. презента	3. л. мн. презента	Императив
слати	слао	шаљѐм	шаљу	шаљи
послати	послао	пошаљѐм	пошаљу	пошаљи

Табела 2.

У раду о акценту императива (Батас 2017) убројали смо у случајеве када облици императива имају свој, засебан, акценат и случајеве када долази до дуљења вокала пред наставком *-j*, док их у овом раду не сврставамо у различите подтипове. Пошто у поменутом раду нисмо разматрали акценат радног глаголског придева, у једну групу смо издвојили случајеве када се акценат императива разликује од акцената инфинитива или презента без обзира на то да ли се поклапа или се не поклапа са акцентом радног глаголског придева. У овом раду ћемо такве случајеве раздвојити на парадигму ААААБ и парадигму АБААБ.

Осим глагола *слати*, овде спадају и глаголи: *послати*, *брџти*⁶, *прџти*. Код глагола једносложне основе у радном глаголском придеву разликоваће се акценат мушког рода једине од осталих облика: *слао*, *слала*; *брао*, *брала*, *прџо*, *прџала*⁷.

У овој парадигми долази до следећих акценатских алтернација:

2.3. Парадигма АБААА

Инфинитив	Р. гл. придев	1. л. јд. презента	3. л. мн. презента	Императив
прочитати	прџчитао ⁸	прочита̑м	прочитају	прочитај

Табела 3.

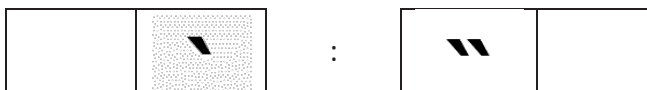
⁶ Од глагола *брџти* сложени глагол *изабрати* у презенту има два облика *изабѐрѐм* = *изабѐрѐм*. Дублетне облике коментарисали смо у овом раду само онда када је глагол са дублетним акцентима једини представник свог типа (подтипа).

⁷ О разлозима зашто се код сложених глагола у радном гл. придеву такође јавља силазни акценат в. Стевановић 1991: 58–59.

⁸ Ако се акценат радног глаголског придева и инфинитива разликују, и ако у радном глаголском придеву стоји краткосилазни акценат, онда ће сви облици осим мушког рода једине имати постакценатску дужину испред наставка за радни гл. придев (*прџчитала*,

Према М. Стевановићу, посебно је проблематичан акценат радног глаголског придева глагола чија се инфинитивна основа завршава на *-a* (глаголи Стевановићеве II, IV, V и VII врсте) (Стевановић 1991: 62). Слажемо се са његовим акценатским решењима у погледу сложених глагола, па их сврставамо у ову парадигму. То су, на пример, глаголи *зави́тлати*, *ишчѐшљати*, *зablíстати*, *развѐнчати се*, *проли́стати*, *запѐтљати*, *нагомíлати*, *поколѐбати*, *леп̀ришати*⁹. Један од критеријума који би се могао применити да би се утврдило који глаголи имају краткосилазни акценат у радном глаголском придеву јесте удаљеност акцента инфинитива од краја речи. М. Стевановић тврди да ако се краткоузлазни акценат у инфинитиву налази непосредно пре наставка инфинитива, онда је већа вероватноћа да ће радни глаголски придев имати краткосилазни акценат (*ibid.*: 65). Можда би се правило могло формулисати тако да важи за оне сложене глаголе који имају акценат на антепенултими, али за такав закључак неопходан би био шири корпус.

У овој парадигми долази до следеће акценатске алтернације:

2.4. Парадигма ААББА

Инфинитив	Р. гл. придев	1. л. јд. презента	3. л. мн. презента	Императив
писати	писао	пйшѐм	пйшѹ	пиши
мòлити	мòлио	мòлйм	мòлѐ	мòли
уписати	уписао	ѹпйшѐм	ѹпйшѹ	упиши
замòлити	замòлио	зàмолйм	зàмолѐ	замòли

Табела 4.

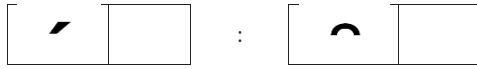
Глагола који припадају овој акценатској парадигми има велики број. Међу њима највише је глагола II и VI Стевановићеве врсте, као што су *ра̀дити*, *бу̀дити*, *љубити*, *су̀дити*, *вѐзати*, *ди́сати*, *м̀рсити*, *ко̀чити*, *на̀лити*, *ка̀зати*, *ни́зати* (и сложених од њих: *ура̀дити*, *пробу̀дити*, *пољубити*);

про̀читало итд.). Ово правило је општепознато, а о њему се може више прочитати у Стевановић 1991: 57–66 и у Јокановић Михајлов 2012: 81–87.

⁹Глагол типа *донети* (донѐти, донео, донѐсѐм, донѐсу, донѐси) по свим облицима личи на глаголе ове акценатске парадигме, а разлика је у акценту инфинитива, који се разликује од осталих облика.

*прòсити, вòдити, лàгати, пèњати се, стèњати, говòрити (запрòсити, одвòдити)*¹⁰.

Као што се из примера може видети, углавном ови глаголи имају узлазни акценат на антепенултима у инфинитиву. Тросложни глаголи, код којих је антепенултима уједно и први слог, имаће следећу акценатску алтернацију, ако су у питању дуги акценати:

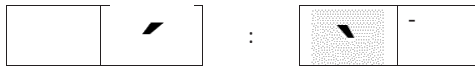

или

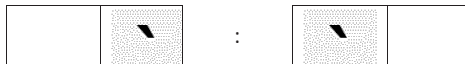

ако су у питању кратки акценати.

Сложени глаголи, односно глаголи са више од три слога у инфинитиву, чија се антепенултима не поклапа са првим слогом, имаће следеће две акценатске алтернације:

или

2.5. Парадигма ААБАБ

Инфинитив	Р. гл. придев	1. л. јд. презента	3. л. мн. презента	Императив
спáвати	спáвао	спáвāм	спáвајӯ	спáвāј
преспáвати	преспáвао	прèспāвāм	преспáвајӯ	прèспāвāј

Табела 5.

Ова парадигма слична је претходној, а разликује се од ње по 3. лицу множине презента, који има акценат инфинитива, и по акценту императива, који има исти акценат као преостала лица презента. У нашем корпусу у ову акценатску парадигму спадају глаголи V врсте, као што су: *рађати, вребати, надати се, страдавати, љуљати, иичуђавати се, забележавати, обезоружавати, онерасположавати* итд. Ови глаголи имају дугоузлазни

¹⁰ Неправилни глаголи I врсте, као што су глаголи *доћи* (дòћи, дòшао, дòћем, дòћу, доћи), *наћи, ући, изаћи* итд. подсећају по акценатским особинама на глаголе ове парадигме. Разликује их акценат радног глаголског придева.

акценат на антепенултими. Акценатске алтернације су исте као у претходној парадигми: уколико је глагол тросложан у инфинитиву, алтернирају дугоузлазни са дугосилазним на истом месту, а уколико глагол има више од три слога, алтернирају дугоузлазни са краткоузлазним помереним за један слог ка почетку речи и поста акценатском дужином иза себе (в. изнад).

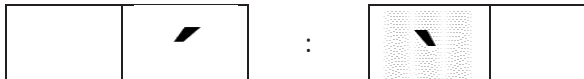
2.6. Парадигма ААБББ

Инфинитив	Р. гл. придев	1. л. јд. презента	3. л. мн. презента	Императив
сарађивати	сарађивао	сарађујѐм	сарађујѹ	сарађуј

Табела 6.

У овој акценатској парадигми исти акценат имају инфинитив и радни глаголски придев, а различите од њих акценте имају оба лица презента и императив. Ови глаголи припадају Стевановићевој IVб врсти, а од примера ћемо издвојити следеће: *везивати, улагивати се, намигивати, показивати, обрезаивати, оплакивати, загађивати, награђивати, прерађивати, изнећаивати, надограђивати, прераспоређивати.*

Од акценатских алтернација издваја се само једна:

Дугоузлазни акценат алтернира са краткоузлазним помереним за један слог ка почетку речи.

2.7. Парадигма АБББА

Инфинитив	Р. гл. придев	1. л. јд. презента	3. л. мн. презента	Императив
пòпити	пòпно	пòпијѐм	пòпијѹ	пòпиј

Табела 7.

Већ смо дали неке кратке напомене за случајеве када се акценат радног глаголског придева разликује од акцената инфинитива у вези са парадигмом бр. 3 (АБААА)¹¹. У овој парадигми краткосилазни акценат има

¹¹ Акценат радног глаголског придева комплексно је питање и многи случајеви остали су нужно ван овог рада. Више о акценту овог облика видети у Стевановић 1991: 57–66 и у Јокановић Михајлов 2012: 81–87.

не само радни глаголски придев већ и презент, док краткоузлазни акценат имају инфинитив и облици императива. У такве глаголе спадају: *прòлити*, *глòдати*, *пèњати се*, *òрати*¹², *лàгати*.

Глаголи IVб врсте *кòвати*, *трòвати*, *бљ̀увати* и *пљ̀увати* такође спадају у ову акценатску парадигму иако у императиву имају дугосилазни акценат. Као што смо у горњим случајевима придружили глаголе са једносложном основом императива глаголима који су им најсличнији по осталим испитиваним облицима, тако и овде наводимо глаголе који имају краткосилазни акценат у радном глаголском придеву и презенту, а у инфинитиву краткоузлазни.

Од акценатских алтернација забележили смо следећу:

2.8. Парадигма АВБББ

Инфинитив	Р. гл. придев	1. л. јд. презента	3. л. мн. презента	Императив
пу̀товати	п̀у̀товао	п̀у̀тујѐм	п̀у̀тују	п̀у̀туј

Табела 8.

Последњу акценатску парадигму¹³ коју смо издвојили за овај рад чини невелика група глагола IVб врсте (Стевановићеве). Акценат презента и императива је краткоузлазни на првом слогу. Инфинитив такође има краткоузлазни акценат, али на другом слогу, док се на радном глаголском придеву налази краткосилазни акценат. У глаголе ове акценатске парадигме спадају: *трòвати*, *гладòвати* и *купòвати* (из нашег корпуса). Што глагол има већи број слогова, то је већа шанса да акценат радног глаголског придева буде једнак акценту инфинитива (Стевановић 1991: 63).

Као што смо приметили и у раду Батас 2017, постоји приличан број говорника из четвороакценатских система код којих се може чути краткосилазни акценат на првом слогу код ових глагола. Такве случајеве сматрамо аналошким.

¹² Глагол *òрати* Ј. Јокановић Михајлов наводи и у дублетној варијанти у радном глаголском придеву са акцентом инфинитива (*òрао*, *òрала*, *òрало*) (Јокановић Михајлов 2012: 82).

¹³ У нашем корпусу има глагола који се нису могли сврстати у ових осам парадигми, али сматрамо да нису неопходни за рад у којем се тежи поједностављењу акценатских парадигми (у такве глаголе спадају: *држати*, *бојати се*, *клати*, *заклати*, *опрати* итд.).

У овој парадигми присутне су две алтернације:

и

3. Закључна разматрања

Најчешћи тип алтернација јесте она у којој се смењују краткоулазни и краткосилазни акценат на истом месту. За том алтернацијом следи она у којој се смењују дугоулазни и дугосилазни акценат на истом месту. Код сложених глагола смењивању краткоулазног и краткосилазног акцената одговара смењивање краткоулазних акцената којима се разликује место удара, док смењивању дугоулазног и дугосилазног акцената одговара смењивање дугоулазног и краткоулазног акцената са поста акценатском дужином иза себе. У том случају краткоулазни акценат налази се за један слог ближе почетку речи.

Краткоулазни и краткосилазни могу међусобно алтернирати и тако да се не налазе на истом слогу. У тим случајевима, краткосилазни је очекивано на првом слогу, док је краткоулазни на другом. И на крају, дугоулазни акценат може алтернирати са краткоулазним тако што ће се кратки налазити ближе почетку речи, а после њега неће долазити поста акценатска дужина.

ИЗВОРИ

КССЈ: „Корпус савременог српског језика”, Математички факултет Универзитета у Београду, <http://korpus.matf.bg.ac.rs/>.

ОР: Мирослав Николић, *Обратни речник српскога језика*, Београд: Матица српска, Институт за српски језик САНУ, Палчић, 2000.

РСЈ: *Речник српскога језика*, измењено и поправљено издање, Нови Сад: Матица српска, 2011.

ЛИТЕРАТУРА

Батас 2017: А. Батас, Акценат императива глагола (II), *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 46/3, 5–18.

Даничић 1925: Ђ. Даничић, *Српски акценати*, Посебна издања, књига LVIII, Философски и филолошки списи, књига 16, Београд – Земун: Графички завод „Макарије”.

- Дешић 1976:** М. Дешић, Акцентатске парадигме у српскохрватском језику, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 5, 689–704.
- Јокановић-Михајлов 2012:** Ј. Јокановић Михајлов, *Прозодија и говорна култура*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Кристал 1999:** D. Kristal, *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, drugo izdanje, Beograd: Nolit.
- Николић 1961–1962:** Б. Николић, Акцентатске алтернације у савременом српскохрватском књижевном језику, *Јужнословенски филолог*, XXV, 185–196.
- Николић 1969:** Б. Николић, Основне дијалекатске акцентатске појаве у млађим новоштокавским говорима, *Јужнословенски филолог*, XXVIII (1–2), 189–207.
- Федјанина 1982:** Н. А. Федянина, *Ударение в современном русском языке*, 2-е издание, переработанное и дополненное, Москва: Издательство „Русский язык”.
- Стевановић 1989:** М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, пето издање, Београд: Научна књига.
- Стевановић 1991:** М. Стевановић, *Књига о акценту књижевног језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Шутова 2013:** М. Н. Шутова, *Пособие по обучению русскому ударению для изучающих русский язык как иностранный*, Москва: Русский язык. Курсы.